

PAGONYBĖ

Priėmus krikštą 1387 m. Lietuvoje ir 1413 m. Žemaičiuose, pirmoji formali christianizacijos fazė baigėsi, ir prasidėjo laikotarpis, kuriuo krikščionybė per retą parapijų tinklą ėmė skverbtis į Lietuvą gilyn. Šio straipsnio tikslas – nušviesti ne geografinę tikėjimo sklaidą, o sunkiau apčiuopiamą gyventojų religingumo matmenį, ne krikščionybės priėmimo intensyvumą, o *reliktinį* intensyvumą, t. y. tai, kas liko iš pagoniškos tradicijos ir gyvavo LDK etninėse teritorijose.

SENIOSIOS RELIGIJOS UŽGESIMAS

Žalgirio mūšyje dalyvavę žemaičiai formaliai tebebuvo pagonys, tačiau krikščionybės pergalė etninėse Lietuvos žemėse abejonių nekėlė, kaip ir tai, kad Žemaičių krikštas – tiesiog dienų klausimas. 1410 m. žemaičiai dar tebėra pagonys, 1413 m. jie pakrikštijami, o 1415 m. lapkritį jų atstovai atvyksta į Konstanco susirinkimą ir savo išpažinimu (tegu ir Vytauto suformuluotu) bei dalyvavimu liudija esą uolūs krikščionys. Tai rodo, kad bent jau Žemaičių bajorija, į krikštą žvelgdama pakankamai pragmatiškai, persiorientuoja į krikščionybę ir jos teikiamas socialinio statuso išlaikymo ar sustiprinimo galimybes. Kiek vienos kartos rėmuose tai buvo nuoširdu, galima tik spėlioti.

1413 m. negali būti laikomi riba, kai su Žemaičių krikštu Lietuvoje užgęsta *visos* šventosios ugnys, žyniai baigia atnašavimus, mirusieji nebedeginami laužuose. XV a. pirmame ketvirtyje žmonės, norintys laikytis senųjų ritualų, jų gali laikytis nelabai slėpdamiesi. Kartai, prisirišusiai prie savo tikėjimo, leidžiama nueiti nuo scenos natūraliu būdu. Tai patvirtina prancūzų keliautojo Gilberto iš Lanua pranešimas – tegul ir ne apie žemaičius, bet apie jiems artimus neseniai ir dar nestipriai christianizuotus kuršius, 1413–1414 m. ugnyje tebelaidojančius kai kuriuos senuosius gentainius, nors tarp jų būta ir prievarta padarytų krikščionimis. Simptomiška ir legendinės tradicijos žinia apie Vytauto motinos Birutės, kadaise vaidilutės, gyvenimo pabaigą. Ji mirusi 1416 m. Palangoje, neišsižadėjusi senosios religijos, ir iki jos mirties ant Birutės kalno tebestovėjęs aukuras, o senosios religijos apeigos Žemaičiuose,

kaip teigia Teodoras Narbutas, išlikusios ilgiau negu kur kitur, „kadan- gi Jogaila ir Vytautas, negalėdami palenkti jų į krikščionybės pusę, tu- rėjo palikti šias apeigas“. Kad žinia atspindi tam tikras tenden- cijas, abejonių neturėtų kilti. Panašią pragmatišką Vytauto laikyseną matome ir per Lietuvos krikštą; Jeronimui Prahieškiui iškirtus pernelyg daug šventųjų giraičių ir pavaldiniams ėmus skūstis, Vytautas uolųjį misionierių išsiunčia iš šalies. Tos pačios legendinės tradicijos teigimu, paskutinis žynys Gintautas 1414 m. liepos 28 d. miręs Onkaimyje, Že- maičiuose, kur jis ir „slapstėsis“. Šiaip ar taip, net legendoje nepratėsia- ma vyriausiųjų žynių tradicija ir nekalbama apie slaptus amžinosios ugnies centrus. Tad pakankamai tvirtai galima tarti, kad paskutiniai senosios religinės tradicijos likučiai, matyt, susiję su konkrečiais asme- nimis, gyvuoja tiek, kiek gyvuoja karta, išaugusi bei subrendusi seno- sios religijos sąlygomis ir neapsisprendusi krikščionybei.

Religija funkcionuoja kartu su dievais, mitais, ritualais, kultu, žyniais, religiniais centrais, šventyklomis. Per Lietuvos krikštą iš šio mecha- nizo iškertami organizaciniai dėmenys – religiniai centrai ir žyniai, pertei- kiantys oficialiosios religijos tradiciją, atliekantys oficialius aukojimus. Kultas (aiškumo dėlei laikykime jį mitų ir ritualų įgyvendinimu žynių atliekamuose aukojimuose dievams) nebeveikia, tradicijos *visuma* tam- pa nebeperduodama.

Lieka dievai, mitai, kai kurie ritualai, šventvietės. Dievai užmiršta- mi labai greitai, bet daug greičiau subyra atminimas apie jų hierarchi- ją, mitai susipina su pasakomis, sakmėmis, legendomis, ypač etiologi- nėmis sakmėmis. Tai, kas lieka, ir yra mūsų tyrinėjimo objektas. Bet religija gyvuoja kaip įvairialypis kompleksas, o iš jos išplėšus esmines komplekso detales, jos *nebelieka*. Kad ir kokie galingi senosios tradicijos sluoksniai toliau funkcionuotų, tuos reiškinius galima vadinti reliktais, tradiciniais fenomenais, senaisiais vaizdiniais, ritualais ir panašiai, bet tai jau tikrai *kas kita* negu religija.

SUBJEKTYVI REAKCIJA Į KRIKŠTĄ

XV a. šaltiniuose kalbama apie Lietuvos (retrospektyviai) ir Žemaičių krikštą. Remdamasis Jeronimu Prahieškiu, Enėjas Silvijus Piccolominis 1477 m. praneša apie Lietuvos krikšto aplinkybes, bet tai jau XIV a. tema. Mums čia svarbesnis Jonas Dlugošas, pasakojantis apie 1413 m. naikintus Lietuvos ir Žemaičių kulto centrus, šventosios ugnies užgesi-

nimą, šventųjų giraičių kirtimą, apibūdinantis senosios religijos dalykus, tačiau apie *dabartinę*, t. y. jo gyvenamojo meto (1415–1480) religinę padėtį kalbantis labai mažai. Jos nebuvo galima apibūdinti kaip išsyrk įvykusios krikščionybės pergalės, tad Dlugošas, pvz., apie XV a. vidurio Lietuvos christianizacijos gilumą nešneka, bet užsimena: „Iškilmingomis apeigomis ir tikėjimo papročiais ypač rūpinasi genties diduomenė bei vietininkai, o liaudis yra prasta (*vulgo tenuis est*)“, šitaip duodamas suprasti, kad liaudis „nesirūpina“ tikėjimu. Turimas omenyje ne pagoniško tikėjimo aktyvumas, o veikiau nepakankamas krikščioniškumas. Pagonybės paieškos prasidės tik vėliau, XVI a. šaltiniuose.

Tačiau netiesiogiai, kalbėdamas tiek apie Lietuvos, tiek apie Žemaičių krikštą, metraštininkas leidžia nuvokti apie savo požiūrį į 1387–1413 m. įvykusio krikšto gilumą. Per Lietuvos krikštą „barbarai spyrįojosi ir gynė save bei savo dievybes“. Per Žemaičių krikštą, išklausę Jogailos pamokslus, žemaičiai sutikę krikštytis, nes lenkų Dievas pasirodęs stipresnis. Tačiau jie „buvo krikštijami, stebint ir prižiūrint“ pačiam Jogailai, o išvykus Jogailai, rengėsi vėl įžiebtį užgesintą, bet teberusenantią šventąją ugnį. Todėl Jogaila, kuris „gerai žinojo, kad žemaičiai yra netvirto tikėjimo žmonės“, dar kelias dienas pasilikęs, liepęs kariams nešti vandenį ir visiškai užlieti šventvietę. Paskui Jogaila pasistengęs ne tik įsteigti kelias parapijas ir pastatyti bažnyčias, bet ir imtis veiksmingesnių priemonių, parengdamas religinio spaudimo per pasaulietinę valdžią mechanizmą. Žemaičių seniūnu jis paskyręs Kęsgailą, vieną Lietuvos didikų, „vyrą dorą ir dievobaimingą“, ir prisakęs jam visais būdais prižiūrėti žemaičius bei „stengtis, kad jie neatsisakytų krikščioniškųjų tiesų, nebegrižtų prie stabmeldystės, kad nebeaukotų netikriems dievams ir nebeatlikinėtų pagonišku apeigų. Šis, ištikimai vykdydamas karaliaus įsakymus, naujai atsivertusiuosius stiprino, o nekrikštus pagonis gynė nuo įsisenėjusios stabmeldystės. Ir taip per kelias dienas žemaičių tauta, visiškai priėmusi katalikų tikėjimą, pati pakėlė ranką prieš savo netikruosius dievus, o girias, kurias anksčiau laikė šventomis, pavertė derlingais laukais“.

Ši informacija gana iškalbi. Jogaila taip nepasitiki žemaičiais, kad jų seniūnu paskiria lietuvį Kęsgailą, kurio pamaldumas, matyt, abejonių nekelia. Kad Lietuvoje nuo 1387 m. (ir nuo seniau) būta entuziastingų krikščionių, puikiai žinoma, ir Kęsgaila tikriausiai buvo vienas tų konvertitų, kuriais Jogaila galėjo pasitikėti. Kęsgailos kaip seniūno valdžia ir jos įgyvendinimo priemonės, matyt, buvo pakankamai įtikinamos, jei patys žemaičiai iškirto savo šventąsias giraites ir pavertė jas dirbama

žeme. Žmogus, savo rankomis tai padaręs, turėjo patirti stiprią psichologinę, dorovinę, religinę traumą, jei, žinoma, nebuvo uolus konvertitas. Tačiau jei jis ir neturėjo atramos naujojoje religijoje, pakėlęs ranką prieš šventybę, prieš giraitę, kurioje meldėsi ir aukojo jis pats ir jo protėviai, jau nebegalėjo „žvelgti tiesiai į akis“ savo dievams, ir tai buvo dar vienas akstinas atsigręžti į krikščionybę.

Įstabiausia, kad Dluogošas tiesiai sako, jog Žemaičiuose likę „nekrikštų pagonių“. Dėl geografinių priežasčių bei organizacinių Jogailos krikšto nesklandumų į krikštijimo vajú nepatekę žemaičiai neskubėjo krikštytis, kaip galima spėti, sąmoningai to vengė ir sąmoningai liko pagonys. Neatrodo, kad jie būtų buvę krikštijami prievarta; valdantieji tikriausiai gerai jautė, kiek galima spausti, galų gale patys, kaip ir jų tėvai, dar visai neseniai išpažino senąją religiją. Matyt, dažnai tiesiog leista veikti laiko faktoriui. Net XVI a. viduryje, kaip matysime, Žygimantas Augustas krikščionybę apibūdins kaip „naują daigyną“, juolab tokia ideologema galėjo gyvuoti XV a.

Jei iki XV a. pirmo ketvirčio pabaigos dar galėjo gyvuoti paskutiniai senosios religijos žyniai, tai galima spėti, kad jaunesni jų galėjo sulaukti XV a. vidurio ar net pabaigos. Tačiau čia reikalinga labai subtili skirtis.

Tradicija dar tebėra žinoma, dar tebegyvena žmonės, religingumą įgiję XIV a. pabaigoje, funkcionuojant senajai religijai, tačiau pati senoji religija nutrūkusi. Ji nebeapima visų visuomenės grupių, nebėra viešai išpažįstama, galų gale nebeturi kulto kompleksų. Tai religija, patyrusi mirtiną traumą, t. y. nebeveikianti socialinėje plotmėje, tačiau išliekanti individų sąmonėje. XV a. senoji religija iš tikrųjų baigiasi. Net individų lygmenyje senąją tradiciją jaunajai kartai žmonės perduoda jau kitaip, pagal savitą modelį, neturėdami kur ir su kuo religingumo suderinti, apmąstyti, aptarti. Net jei egzistuoja ištisi pagoniški kaimai, atliekantys bendruomenines apeigas, tai rodo, jog esama daug individualių, „kiermo mitologijų“, „šeimynų religijų“, kalendorinių švenčių, siejamų į „atskiro kaimo religiją“.

XV a. šaltiniuose religinė situacija neapibūdinama kaip „pagoniška“ ar pan. Jų akiratyje – daugiau etnografiniai dalykai, papročiai, o religijos srityje visą horizontą užima neseniai įvykęs krikštas, ir tik šiek tiek užsimenama apie senąją lietuvių religiją.

Tuo metu tiek Prūsijoje (jau nuo XIII a.), tiek Rygos bažnytinėje provincijoje jau buvo rengiami dokumentai, aktyvinantys kovą su pagonybės reliktais ir įvardijantys konkrečius pagoniškus tikėjimus bei ri-

tualus. Lietuvoje tokių reiškinių dar nėra. Matyt, ne tik dėl to, kad valdančiuosius visiškai tenkino esama padėtis, bet ir dėl to, kad situacija po ką tik įvykusio krikšto kitokia nelabai ir galėjo būti.

RENEŠANSINĖS PAGONYBĖS SUKLESTĖJIMAS

XVI a. – intensyvios intelektualinės ir ypač religinės veiklos metas, viena vertus, pavertęs Lietuvą visiškai europietiška šalimi, antra vertus, dėl tos pačios veiklos parodęs, kad Lietuvos provincija iš esmės nechristianizuota. Zenono Ivinskio pastebėjimu, XVI a. pasirodė, kad „šalia naujai įgytų krikščioniškųjų elementų ilgai dar laikėsi pagoniškieji elementai, ir egzistavo vieni kitiems nekliudydami“. XVI a. į tuos pagoniškuosius elementus dėmesys nukrypo dėl kelių priežasčių. Viena, tais laikais plūstelėjo susidomėjimas tiek antikinė mitologija, tiek kitais tikėjimais, antra, protestantai ir katalikai apsišaudė polemniais pamfletais dėl jų teritorijose tebegyvuojančių pagonybės liekanų, o visą kontekstą dar papildė svetimšalių keliautojų ir rašytojų susidomėjimas lietuviškąja egzotika. Egzotikos paklausą XVI a. antroje pusėje patenkino pagaliau Lietuvoje prasidėjusių misijų medžiaga, Mažojoje Lietuvoje veikiant protestantų,

LIEUVIAI garbina žaltį, giraitę ir ugnį. Švedų arkivyskupo Olavo Magnuso veikalo „Šiaurės kraštų istorija“ (1555) iliustracija (viršuje) ir to paties autoriaus žemėlapis „Carta Marina“, 1539, fragmentas su lotynišku užrašu: „Senųjų pagonių dievybės“

Lietuvoje – jėzuitų pajėgoms. Dėl visų šių aplinkybių mus pasiekė sąlygiškai daug šaltinių, iš kurių galima susekti XVI a. religinę padėtį Lietuvos provincijoje.

Apie ją Žygimantas Augustas 1547 m. laiške Lenkijos kancleriui rašė: „Tačiau krikščionių tikėjimas mūsų L[ietuvos] D[idžiojoje] Kuni-gaikštijoje yra tik naujas daigynas; už Vilniaus miesto, bet ypač Žemaičiuose, be kitų prietarų, paprastoji ir tamsioji liaudis kaip dievus garbina miškus, ąžuolus, liepas, upes, akmenis ir pagaliau gyvates ir tiems [daiktams] viešai ir pas save [namie] gyvulius ir aukas atnašauja“. Per 1579 m. Tarkvinijaus Pekulo vizitaciją Kaltinėnuose vietos kunigas teigė: „Girdėjau, kad yra ir stabmeldžių, garbinančių žalčius, medžius, akmenis ir kita, bet nežinau, kas jie ir kur jie“. Mikalojaus Daukšos „Katekizme“ 1595 m. kaip nusidėję pirmajam Dievo įsakymui minimi garbinantys ugnį, Žemyną, gyvates, žalčius, Perkūną, medžius, alkus, Medeines, kaukus ir kitus biesus, žyniaujantys, buriantys, nuodijantys, liejantys alavą ir vašką, buriantys iš kiaušinio ir putų. Iš pažiūros skaičiuotė gana įspūdinga, apimanti tikėjimų, aukojimų, ritualų, būrimų kompleksą. Tačiau tai ne tikroji senoji lietuvių religija, o tai, kas iš jos liko, dingus nuolat funkcionuojantiems kulto centrums bei žyniams profesionalams ir iš socialinio religijos konteksto pasitraukus aukštuomenei. Tai tikroji *pagonybė* (iš lot. *pagus* – kaimas). Tai provincijos valstietiška religija, tęsianti tradiciją, tačiau ši nebekontroliuojama. Kas atsitinka, kai religinė tradicija nekontroliuojama mažiausiai pusantro amžiaus, matyti iš nuodugnesnių šio amžiaus šaltinių, pirmiausia iš Jono Lasickio veikalėlio apie žemaičių dievus, kuriame, remiantis, atrodytų, patikima Jokūbo Laskovskio informacija, išdėstyta XVI a. antros pusės (- 1580) „žemaičių mitologija“. Čia pateikti 76 dievų vardai, ir tokios gausos nerasime jokiame kitame šaltinyje nei iki, nei po Lasickio. Greta žinomų dievų vardų (Perkūno, Žemynos, Žemininko ir pan.) tikriausiai autentiškai aprašyta visiška „mitologinė smulkmė“: kubile supiltus miltus prižiūrinčios dievybės, rūgimo, kerpių, ėriukų, šnabzdėjimo, mėlynos spalvos, gal net šluotražio ir t. t., ir pan. dievai, nesudarantys jokios *sistemas*. Daugelis jų, atrodytų, nepramantų ir mitologiškai verifikuojamų, nei anksčiau, nei vėliau neaptinkami nei šaltiniuose, nei tautosakoje. Panašu, kad tai savaiminės, nekontroliuojamos religinės mitologinės raidos padarinys. Nikolajaus Mikhailovo apibūdinimu, „veikalas parašytas, vykstant nuolatiniam žemaičių pagonybės irimui, kai demonologijos elementai užėmė aukštesniosios mitologijos vietą“. Siaurų funkcijų die-

vai ar žemesnio rango būtybės šiame šaltinyje užima vietą, anksčiau skirtą dievams suverenams. Dievų Žemaičiuose taip tiršta, kad jie užstoja visą horizontą, o panteonas beveik praradęs ne tik sistemos pėdsakus, bet ir bet kokią hierarchiją.

Tokią pat situaciją piešia ir Motiejus Strykovskis, 1582 m. paskelbtoje kronikoje išvardydamas 16 lietuvių dievų ir aprašydamas kai kurias jo laikais tebeatliekamas apeigas. Dėl dievų autentiškumo vėlgi abejoti nėra ko, tačiau tarp jų nepatenka Perkūnas, nors yra *Šventpaukštinis* – naminių paukščių dievas. Tiesa, ne visi dievai tikrai lietuviški, iš jų išsiskiria galbūt slavams priskirtinas ir šiaip vargiai autentiškas *Dzidzis Lado* bei iš prūsiškos tradicijos paimtas *Pušaitis*. Tai dažniausiai žemdirbiškos sferos globėjai, žemdirbiški sritiniai dievai, taip pat kai kurių žmonių veiklos ir sugyvenimo sferų sergėtojai (Šeimos dievas, Kelio (Kelių) dievas), gamtos dievybės (lietų teikiantis Lituvanis (Lietuvonis?), upes globojantis Upinis dievas). „Ižymiausias“ yra iš eilės pirmas minimas Prokorimas, tikriausiai – dangaus dievas, nors Strykovskis jo funkcijų neapibūdina. Visiems šiems dievams paprastai aukojami naminiai paukščiai, išskyrus Upinį dievą (aukoti balti paršeliai), Bubilą (medus) ir Ganiklį (gyvulių pautai). Visa ši religinė padėtis apibūdintina kaip kaimo / šeimynos religingumas, orientuotas į derliaus ir vaisingumo dievus. Dievai – nebe kosminiai dydžiai, net atmosferoje įžiūrimas Lietaus dievas, o ne Perkūnas.

Nebėra fundamentalių dievų ir kultūrinių didvyrių figūrų. XIII–XIV a. šaltiniuose Perkūnas įvardytas kaip valdovas, Dievų Rikis, nurodant jo hierarchinę, organizuojančią reikšmę (jis užšaldo Dauguvą, t. y. akumuliuoja atmosferines, ne tik žaibų ir griausmo dievo funkcijas), dievas Teliavelis / Kalvis užmeta ant dangaus savo nukaltą Saulę, kultūrinis didvyris Sovijus įveda mirusiųjų deginimą, žengia per pragarus ir įveda dievų kultą. Net iš nuotrupų matyti kosminis horizontas, struktūruojantys ir tvarkantys „pasaulio masto“ dievai, o Lasickio ar Strykovskio liudijimuose kosminis horizontas išnykęs. Atrodytų, čia galėtume tikėtis laisvo, nevaldomo fantazijos šėlsmo, naujų galingų mitų išnirimo. Bet ne, XVI a. religinis horizontas – kaimo bendruomenės horizontas. Tai antikinė Apolono stovyla be galvos arba pagonybė, *kaimo* religija.

Natūraliai kyla klausimas, ar Lasickis ir Strykovskis mini senuosius žemesniųjų funkcijų dievus, XIII–XIV a. užgožtus kosminių dievų ar bemaž monolatrinio Perkūno, o dabar iškilusius paviršiun, ar atsiradusius savaime rutuliojantis senosios religijos reliktams, gamtos ar vaisingu-

mo reiškiniams priskyrus „pramanytus“ globėjus, tiesiog mechaniškai personifikavus funkcijas. Tačiau problemą derėtų formuluoti kitaip. Tuo metu pinasi daugybė religinių gijų. Tai ir natūrali mitologinės sistemos destrukcija, į vieną lygmenį sutraukusi anksčiau skirtingoms hierarchijoms priklausiusius dievus. Tai ir ūkiniai sąlygotumai, skatinantys iš dievų gausos natūraliai rinktis tuos, kurie pagal savo prigimtį gali globoti pasėjus, gyvulius, lietu ir pan. Atskirais dievavardžiais tampa eufemizmai, galiausiai atsiranda naujų dievų. Visi šie procesai nekontroliuojami, bet tai nereiškia, kad prasideda religinio voliuntarizmo metas, *dievakūra*. Vyksta valstietiška tradicijos atranka, galinti skirtis įvairiuose regionuose ar kaimuose, pvz., dėl subjektyvių priešasčių (kai ne žynys profesionalas, o žynio funkcijas atliekantis autoritetas ar vyriausias bendruomenės asmuo savaip interpretuoja ir aiškina tradiciją, vadovaudamas kalendorinėms apeigoms) arba dėl objektyvių aplinkybių (geografinio nuošalumo, paveldėtų regioninių tradicijų).

Visa tai jungia žemdirbiškas, valstietiškas žvilgsnis į aplinką. Ši religiškai labai pragmatiška pagonybė prisiima visa, kas tarnauja kaimo bendruomenės interesams, nuo smulkiosios demonologijos iki šventųjų kulto. Tai savotiškas religinis godulys.

Šaltiniuose gana nuodugniai aprašytos apeigos, dažniausiai – derliaus šventės ar mirusiųjų protėvių garbinimas, arba ir viena, ir kita drauge. Strykovskis aprašo ritualus, nelabai skirdamas teritorijas, kuriose jie atliekami (pvz., „svarbiausia tų pagonių šventė, kuri tebėra išlikusi Lietuvos, Žemaičių, Livonijos, Kuršo ir Rusų kraštuose, švenčiama spalio mėnesio pabaigoje, kada jau visi javai nuimti ir suvežti į klojimus“), gal ne tiek dėl to, kad neišmanė konkrečių vietinių sąlygų, kiek dėl to, kad derliaus šventė visoje valstietiškoje Europoje buvo švenčiama labai panašiai.

Pasak Strykovskio, šventės metu rengiama sudėtinė vakarienė, į kurią žmonės renkasi dažnai iš trijų keturių kaimų. Jie aukoja gyvulius dievui Žemininkui, dėkodami už praėjusių metų sėkmę, ir drauge puotauja. Šventei vadovauja ir aukoja „jų burtininkas arba vaidila, paprastas kaimietis“; galbūt Strykovskis tuo nori pabrėžti, kad tai žmogus iš jų tarpo, nesiskiriantis išvaizda (mes galėtume sakyti „pagrindinis aukotojas“, „sakralinis autoritetas“, o ne žynys profesionalas su kultiniais rūbais, atributika ir pan.). Į akis krenta tai, kad šventė skirta būtent Žemininkui, žemės dievui, o kiti dievai neminimi. Neužsimena Strykovskis čia nė apie Perkūną, nors apie jį kalbama jo pateiktoje Sambijos medžiagoje ir kitų tebegyvuojančių apeigų aprašyme („Kita išlikusi pago-

niška šventė vadinasi Ilgio šventė. Toji šventė prasideda per Visus šventuosius, ir jai net didžiausias vargšas turi namuose turėti alaus. Prisimenant mirusiuosius, geriama kelias savaites. Anksčiau, pagonybės laikais, ta šventė būdavo švenčiama griaustinio dievo Perkūno garbei“).

Su tokia pagonybe – derliaus (ir kitos kalendorinės) šventės, protėvių gerbimas, degradavęs bei „įžemintas“ panteonas – ir susiduria savo misijose jėzuitai, pradėdami antrąją Lietuvos christianizaciją, faktiškai įvesdami Lietuvos provincijos religinę kontrolę.

PAGONYBĖS DESTRUKCIJA JĖZUITŲ RELIACIJOSE (XVI A. ANTRA PUSĖ - XVIII A. PR.)

Šiuose šaltiniuose atsiskleidžia jau nebe senosios religijos destrukcijos į pagonybę tarpsnis, o tokios pagonybės, kokia užfiksuota XVI a. šaltiniuose, gesimas ir eižėjimas.

Potridentinės katalikų Bažnyčios misijinis entuziazmas, jauno bei energingo Jėzuitų ordino veikla ir pagaliau kilusi vietinė iniciatyva, iš esmės susijusi su Žemaičių vyskupu Merkeliu Giedraičiu, suteikė pirmą impulsą – apsižiūrėti, kokia yra tikroji religinė situacija, ir nustatyti, ką tokiomis sąlygomis galima nuveikti. Pirmasis Vilniaus universiteto rektorius Petras Skarga 1573 m. laiške ordino generolui rašo, kad Lietuvoje reikia ne tiek palaikyti tikėjimą, kiek iš naujo jį įžiebtį, Lietuvą vadina šiaurės Indija, teigia, kad čia beveik nėra kunigų, liaudis neišmano tikėjimo, tarp žemaičių yra garbinančių „stabus“, ir prašo atsiųsti jėzuitų iš kitų provincijų (minimieji *idolla* veikiau ne statulos, o tiesiog dievybės ar kitokios mitinės būtybės). 1579 m. atlikta Žemaičių vyskupijos bažnytinė vizitacija iš tiesų parodė, jog kunigai dažnai apsileidę, gyvena konkubinate ar sugeba užstatyti sutaną, bet pagrindines savo pareigas atlieka, o jokių žymesnių fundamentalios stabmeldystės apraiškų nesa-ma. Atrodo, kad XVI a. pabaigos pagalbos besišaukiančiuose raštuose pagonybės intensyvumas vis dėlto perdėtas, ir pagalbos kviečiamasi ne tiek kovai su pagonybe, kiek kasdienei parapijų veiklai. Merkelis Giedraitis 1587 m. laiške Jėzuitų ordino generolui teigia, kad žemaičiai neišmano tikėjimo slėpinių; „jie vienu dalyku patenkinti: nesame liuteronai ir penktadieniais nevalgome mėsos. Jie bendrai aukoja perkūnui, garbina žalčius ir šventais laiko ažuolus. Mirusiųjų vėlėms aukoja valgį ir daugelį panašių keistų dalykų, kilusių greičiau iš ignorancijos, negu iš blogos valios, nelaiko nuodėmėmis“. Taigi jokios „reakcinės“ ar sistemin-

gos pagonybės nesama; tai tik papročių laikymasis, kaimiškas religingumas („žalčių garbinimo“ stereotipo realijas dar patyrinėsime iš arčiau).

Pirmąsyk 1583 m. atvykusių jėzuitų ataskaitoje apibendrinant pastebima, kad „senovės kaimiečių prietarai – tai žaibuojąs Jupiteris, žmonių vadinamas Perkūnu, seni ažuolai, šermukšnis ir kai kur didesni akmenys“, aprašoma dviejų vištų auka dievui *Dimstipan* (tikriausiai namų globėjui) ir mirusiųjų pagerbimo apeigos, tačiau pasakojant maišomi laikai, o dalis informacijos apie tradiciją perimta iš Dlugošo. Per vėlesnes misijas gana nuodugniai aprašomi susidūrimai su reliktiniais tradicijos reiškiniais: ištdieviais, aitvarais, derlingumo burtais, amuletais, taigi su tuo, kas XIX–XX a. vadinama etnografija ir tautosaka. 1605 m. minimi krentantys („sloginami“) arkliai (kritimas priskiriamas įžeistam protėviui, ir bėdą mėginama išpirkti kiaušinių aukojimu), vieno akmens, laikomo „svirno, vaisingumo ir namų laimės dievu“, garbinimas (tradiciniai prietarai), konkrečia pagonybės apraška laikytini aukojimai dievams *Dirvolirai* ir *Nosolum* (pirmam aukotas paršas, antram – ožys), tikintis, kad šie dievai duos gerą javų derlių, ir derliaus šventė („Sugabėnę iš laukų javus, jie ruošia puotas, į kurias kviečia vienas kitą. Savo dvasininką jie pasodina žymiausioje vietoje. Tas, prieš prasidedant vaisšems, papjauna gaidį, jo kojas pasvilina ugnyje ir iš jų sprendžia apie sekančių metų derlingumą“). „Dvasininkas“, pjaunantis gaidį, vargiai laikytinas žyniu ir yra veikiau autoritetingiausias ar vyriausias asmuo, kaime iki pat XX a. pradedantis visas šventes. Būrimas apie būsimus metus iki mūsų laikų praktikuojamas kaime skerdžiant kiaulę, panašiai kaip iš rudenį sumedžiotų žvėrių kailio ar vidaus organų medžioklių spėjimas apie būsimą žiemą. Būrimas iš svilnamų kaulų žinomas iš XIII–XIV a. šaltinių, tik juose kalbama apie kiaulės mentikaulį. Taigi pranešime kalbama jau ne apie kaimo ar kelių kaimų bendrą derliaus puotą, bet veikiau apie paprasčiausią svečiavimąsi tame pačiame kaime skirtingose vietose. Atrodo, kad nuo Strykovskio laikų šis tas yra pasikeitę – šventė suskaldyta ir privatizuota. Maždaug nuo 1580 iki 1605 m. pastebimas bendrų pagoniškų švenčių sueižėjimas – galbūt pačių jėzuitų veiklos padarinys ir lūžinis metas, XVI a. suklestėjusiai pagonybei patekus į destruktiją. Iš religinės sistemos atėmus bendruomeniškumą ir socialinį pagrindą, ji netenka struktūros ir gyvybingumo. Šventės su visais papročiais ir būrimais pervedamos į šeimos lygmenį, o jų sakralinis aspektas atitenka Bažnyčiai.

Vidinei jėzuitų dokumentacijai skirtų pranešimų tonas blaivesnis.

Kiek kitaip atrodo laiškai galingiesiems. Antai 1620 m. Jėzuitų ordino vizitatorius Giovanni Argenti rašo Zigmantui Vazai: „Tie pamokslininkai, kurie aplankė kaimynystėje, netoli miesto, esančius kaimus, rado visai nenormalią padėtį ir dėl to labai nelaimingus žmones“; pasirodo, mokant vaikus katekizmo tiesų, ant vieno iš jų kaklo pastebėtas amuletas – maišelis su dviem žalčių galvomis viduje. Žinoma, tai ne katalikiškas medalionas, bet ir ne klaikus recidyvas – rūpestinga motina, matyt, rūpinosi vaiku, kaip sugebėjo. Tame pačiame laiške toliau rašoma: „Kiek kartų pasiekė mūsų ausis faktai, kad rengiamos puotos, susijusios su pačia prietaringiausia pagonyste, ir kaip kokios dievybės garbinami gaidžiai ir kiti panašūs dalykai; taip pat, kad tie žmonės tikrais namų draugais laiko demonus, kuriuos vadina naminiais“. Taigi minimi burtininkai, prietarai, paprasčiausi papročiai ir tikėjimai. 1718–1719 m. atsakaitoje sakoma, kad raganos tarp javų pribarsčiusios kūkalių sėklų, kad atrasta apie 500 kerėtojų, kurios „moko, koku būdu, ištarus kai kuriuos žodžius ar uždėjus kai kuriuos burtaženklus, reikia gydyti žaizdas, įvairias ligas, gyvačių įgėlimus, koku būdu spėti ateitį“. Vadinasi, XVIII a. pradžioje jėzuitai jau ima grumtis su liaudies medicina, bet to paskutinio pagonybės bastiono niekam niekada nepavyko įveikti, net nuo seno katalikiškuose kraštuose.

Kas kita – „žalčių garbinimas“, ataskaitose fiksuojamas daug ilgiau. Tai paprasčiausias gyvų padarų gerbimas – jie ne žudomi, o laikomi namuose ir lakinami pienu. Aprašinėdami „dievus Pagirnius“ 1725–1726 m., jėzuitai kažkodėl nepastebi, kad tai kampuose gyvenantys žalčiai. Jėzuitai stebisi, kad jeigu „jiems neatiduodama pagarba, jie tikrai žūsta“ (puode laikomas ir nemaitinamas, nelakinamas žaltys, aišku, žus), kad žalčiai „pagonišku papročiu garbinami kampuose, o kur kitur lindintieji nėra garbinami“ (laukuose ar prie gyvulių gyvenantys žalčiai vargiai galėjo būti palakinti). Žinoma, žaltys namo kampe atkartoja kosmologinius ir kosmogoninius motyvus, bet tai jau mitologinių rekonstrukcijų objektas. Nieko panašaus jėzuitams niekas nepasakojo ir nebegalėjo papasakoti, nes toks tiesiog buvo paprotys. Žalčiai Lietuvoje buvo naminiai gyvūnai, saugomi, gerbiami, maitinami, lakinami pienu, kai kurie jų, gyvenantys namuose, ypatingiau prižiūrimi, kaip tikėtina, dėl sąsajų su derliaus, gamtos, gyvasties jėgomis. Tačiau apie jokią „žalčių kultą“ nėra ko kalbėti.

XVIII a. net jėzuitų ataskaitose aiškiai matyti, kad pagonybės mūsų aptarta prasme nebėra. Visiška destrukcija atsiskleidžia 1718–1719 m. ataskaitoje, kur aprašyti tokie pagonybės relikvai Šiaurės Lietuvoje: „Kai-

miečių lūpos su pagarba taria penkių dievaičių vardus, o būtent: Saulė, Mėnulis, Žaibas, Ugnis ir Duona“; „rasta žmonių, kurie garbino saulę ir mėnulį ir ligas gydė, šaukdamiesi saulės ir mėnulio“. Iš pirmo žvilgsnio, tai Saulės ir Mėnulio kulto reliktai, bet ne kultas, o net XX a. pirmoje pusėje užrašinėti būrimai ir užkalbėjimai.

XVIII a. – *dievavardžių nykimo metas*. Jėzuitai nė nepastebėjo, kaip visame reliktniame sluoksnyje jų pačių veikla nušlavė funkcionuojančios pagonybės lygmenį ir apnuogino pagrindą – nei pagonybę, nei religiją, o universalią archetipinę kerų, tikėjimų, nesąmoningo sakralizavimo bei papročių plotmę, būdingą ir Sibirui, ir actekams. Pagonybė baigiasi, pereidama į etnografijos lygmenį, t. y. virsdama nesisteminga papročių sanauja. Tokį Lietuvos kaimą matome XIX–XX a., bet iš esmės etnografinis lygmuo net giliausioje provincijoje jau buvo pasiektas iki XVIII a. vidurio.

Apibendrinant galima teigti, kad po Lietuvos krikšto vykęs tradicinės religijos kaitos procesas sąlygiškai skirstytinas į tris tarpsnius:

1. Lietuvių religija, apimanti visus visuomenės sluoksnius, socialiai atitinkanti karingąją visuomenės dalį, kontroliuojama žynių ir kultiška besitelkianti apie amžinosios ugnies centrus, socialiniu požiūriu po Lietuvos ir Žemaičių krikšto netenka kilmingųjų atramos, o organizaciniu požiūriu sulaužomas jos stuburas – nuolat veikiančios šventvietės. Kai kurie religinės tradicijos elementai išlieka, kol išmiršta paskutiniai jos hierarchai, „užkietėję pagonybės“, ugnyje tebelaidojama karta. Provincijoje šis procesas galėjo užsitęsti iki XV a. vidurio, teoriškai – iki pat XV a. pabaigos, bet jau tik inkluzų pasikeitusioje aplinkoje pavidalu.

2. Po krikšto kurį laiką jaučiamas stiprus spaudimas, ypač iš diduomenės aplinkos. Miestuose ir parapijų centruose krikščionybė įsigali, tačiau provincijoje religiniai reikalai paliekami savieigai. Socialinė valstiečių bazė, neperėmusi tradicijos kaip visumos, perima jos žemdirbiškąjį aspektą. Susiformuoja reiškinys, įvardytinas kaip pagonybė arba kaimo (kelių kaimų) religingumas. Jis apima kalendorines ir ypač derliaus šventes, o religiniame horizonte išlaiko žemdirbiškas, vaisingumo, derliaus dievybes. Atsiranda tam tikros, kiek padrikos sistemos, gebančios funkcionuoti nuo XV a. iki XVI a. antros pusės. Tai iš dalies uždari religiniai dariniai, be abejo, perėmę kai kuriuos senosios religijos elementus, tačiau veikę jau pagal savo vidinius dėsnius, įskaitant ir savaiminę destrukciją, laiko būvyje sustiprintą išorinio spaudimo.

3. Vysk. Merkelio Giedraičio ir jėzuitų veiklos dėka pagoniški anklavai suardomi, pirmiausia griežtai ribojant bendruomeniškai švenčiamas šventes. Viešai atliekamos pagoniškos apeigos privateja, tampa šeimos, šeimynos, giminės, kaimynų šventėmis, pagoniškos apeigos užsklendžiamos namie, pagonių dievai taip eliminuojami, kad jų vietą užima abstrakcijos. Pagonybės destrukcija atveda į etnografinę fazę – papročių laikymąsi.

Šios definicijos pakankamai gerai apibrėžia religinę situaciją, kurioje Lietuvos provincija atsiduria XV–XVIII a. Tačiau jei kaimas netūno kur nors glūdumoje, jei jį pasiekia netolimos bažnyčios įtaka, apie jį dera kalbėti jau kaip apie tradicinį krikščionišką kaimą, kažin ar labai kitonišką, negu, pvz., to paties laikotarpio Lenkijoje. Aišku, ir toliau švenčiamos visos kalendorinės šventės, bet jau krikščioniškai religiškai legitimuotos. Bažnyčios įtaka ne tokia stipri, kad iššluotų visus reliktus, mitologines nuotrupas, ritualus, savitą kosmogoniją ir kosmologiją; to neatsitiko iki pat XX a. Bet tai jau kitas klausimas, nes visoje Europoje krikščionybė niekada radikaliai nenutraukė saitų su tuo, kas vadintina gilumine religija ar gal veikiau valstietišku religingumu, valstietiška religingumo forma.

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sudarė N. Vėlius, 1, Vilnius, 1996   IVINSKIS Z., *Rinktiniai raštai*, 2, Roma, 1986   JURGINIS J., *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976   LEBEDYS J., *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, Vilnius, 1976   MIKHAILOV N., „Vieno šaltinio lingvistinės-mitologinės reabilitacijos klausimu“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 11/12, 1997, p. 449-454   VĒLIUS N., *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. Folklorinio velnio analizė*, Vilnius, 1987

GINTARAS BERESNEVIČIUS